

РОЗВИТОК КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В ЧАСИ ГЕТЬМАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

Дана стаття висвітлює історичні передумови та особливості розвитку козацького війська в часи існування козацько-гетьманської держави XVII-XVIII ст. – Гетьманщини на теренах сучасної України.

Ключові слова: козацьке військо, охотницьке військо, козацько-гетьманська держава, Гетьманщина, Слобідська Україна.

У період Національно-визвольної війни значна частина українських земель була звільнена від польської влади, що сприяло утвердженню станово-територіальному утворенню державного типу «Військо Запорозьке». Історики дали цій державі назву: Українська козацько-гетьманська держава XVII-XVIII ст. або Гетьманщина¹. Утвердження нової держави відбувалося на тлі глибоких зрушень у суспільному житті. Особиста свобода стала здобутком абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Ліквідація засилля іноземців та усунення національно-релігійних перешкод змінили соціальну структуру суспільства. Провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан, влада зосереджувалась в руках козацької старшини, яка формувалася з представників різних суспільних верств. У відповідності з Зборівським договором (1649) та Березневими статтями (1654) козаки закріпили за собою право на власну адміністрацію, судочинство, політичну діяльність, військову службу, на землеволодіння. Правові норми цих документів означали, що, по суті, козаки стали повноцінним соціальним станом Української козацької держави.

Дана стаття має на меті висвітлити передумови та особливості розвитку козацького війська на теренах сучасної України в часи Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.).

Розвиток козацького війська розглядається у наукових працях, присвячених дослідженням подій

1. Від середини XVII ст. до 1764 – напівофіційна назва території України, на яку поширювалося владарювання гетьманського уряду. Напередодні об'єднання Української козацької держави з Російською державою 1654 Гетьманщина охоплювала простір, який окреслювався головним чином такими містами й містечками: Ямпіль–Чернівці (нині с-ще міськ. типу)–Мурафа (нині село Шаргородського р-ну)–Красне (нині село Жмеринського р-ну; усі Вінницької обл.)–Вінниця–Пилявці (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.)–Полонне–Овруч–Чернігів–Стародуб–Новгород–Сіверський–Глухів–Конотоп–Ромни–Гадяч–Полтава–Кременчук–Чигирин. Після ліквідації польською і турецькою владами гетьманського правління на Правобережній Україні наприкінці 70 – поч. 80-х рр. XVII ст. і внаслідок підписання «Вічного миру» 1686 між Росією й Річчю Посполитою термін «гетьманщина» вживається лише стосовно Лівобережної України разом із Києвом і 30–40-верстною зоною навколо міста [2, 102-103].

козацького періоду історії України в цілому. Це роботи Ю. Гузенка, А. Войтенка, О. Желтобородова, Ю. Мицика, С. Плохія, І. Стороженка, О. Сокирка, О. Фірсова, Т. Чухліба та інших, які були опубліковані у різних суспільно-політичних умовах, що певним чином наклало свій відбиток на підходи авторів до вивчення історичних подій [1; 3; 5; 6; 9; 10]. Особливо варто виділити праці Ю. Мицика, О. Сокирка та Т. Чухліба. У своїх роботах Ю. Мицик і Т. Чухліб, будучи професійними істориками, подають ретельно проаналізований і структурований матеріал козацької історії України, звертаючи увагу на життя та побут, військову справу козаків як у мирний час, так і в ході війн та військових походів [5; 10]. О. Сокирко у своїх працях ретельно проаналізував та висвітлив питання, пов'язані із зародженням найманого війська на теренах України, провів історичні паралелі з подібними процесами в країнах Західної Європи та відмітив характерні риси, які були притаманні лише українському козацькому війську [6; 7]. О. Фірсов у своїх дослідженнях приділив значну увагу питанням структуризації українського козацького війська та розвитку їх воєнного мистецтва в XVII ст. [8; 9].

Таким чином аналіз наявної джерельної бази козацького періоду історії України свідчить про можливість вивчення питання розвитку козацького війська протягом XVII-XVIII ст.

На визволених землях скасовувався польський адміністративний устрій, ліквідувались воєводства, повіти, а замість них створювалися козацькі полки зі своїм власним адміністративним полково-сотенним поділом. Полк і сотня в ньому виступали одночасно як військовий підрозділ, територіальна одиниця, фінансовий і судовий округ². Поділ території на полки та сотні відомий і в історії інших країн, однак саме в Україні полково-сотенна організація адміністративного устрою стала важливим елементом форми національної державності, маючи яскраво виражені етнічні особливості, засновані на місцевому звичаєвому праві.

Ця форма згодом поширилася на кілька видів станово-територіальних утворень на сучасних українських землях: на Запорожжя, Слобожанщину, Лівобережжя та Правобережжя. Адміністративним центром полку ставало одне з міст, містечок полкової території, при цьому надававши полку свою назву. Кожен полк мав окрему адміністрацію, очолювану полковником, обраним на полковій раді або призначений гетьманом. Полковник зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу на території полку. Територія полку поділялася на 10-20 і навіть більше сотень. Сотні, як і полки, різнилися площею та чисельністю. Були сотні, до складу яких входило по кілька тисяч козаків. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села.

2. У 1649 р. всю територію Української держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7).

Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали сотники, до того ж були створені сотенні військові канцелярії, сотенні суди тощо.

Зусиллями Богдана Хмельницького та козацької старшини в ході війни за незалежність з розрізнених селянських і козацьких загонів було створено одну з найпотужніших армій (понад 100 тис. чол.) тогочасної Європи. Більшість війська становило покозачене селянство та міщани. Проте ядром армії було реєстрове й запорозьке козацтво. Структурування війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика також здійснювалися за традиціями Війська Запорозького, у зв'язку з чим первинною одиницею похідного формування був підрозділ з 10 чоловік, який очолював товариш. Цей підрозділ складав основу організаційної структури бойового підрозділу з 50 чоловік – загону. Пізніше посада товариша трансформувалася в посаду десятника, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної структури бойового підрозділу – похідної сотні [9, 97]. Основним родом козацького війська середини XVII ст. була піхота [1, 183]. До діючої армії також входили підрозділи розвідки, фортифікаційної та прикордонної служб, загони варти. Спеціальні загони забезпечували постачання зброї, боєприпасів, продовольства. За ініціативою гетьмана було розпочато формування козацької кінноти, яка вже у 1649 р. успішно протистояла ворогові.

Зміна міжнародної ситуації та внутрішніх політичних й соціально-економічних умов спричинили до того, що з кінця 50-х рр. XVII ст. українським гетьманам довелося протистояти не лише армії Речі Посполитої, а й військовим формуванням Російської держави, Османської імперії та Кримського ханства. Як і в попередні часи, гетьманське військо складалося з окремих полків, які базувалися на певній території і формувалися з місцевого козацтва. У потрібний час вони збиралися за наказом гетьмана і вирішували поставлені перед ними завдання. Проте зростаюча потреба у військовій силі у зв'язку із розгортанням також і громадянського конфлікту в Україні, який виник наприкінці 50-60-х рр. XVII ст. [4, 74], сконцентрувала погляди козацької старшини на можливість формування підпорядкованого лише їм найманого війська.

Наступники Б. Хмельницького опікувалися не лише вербуванням нових найманських відділів, а й дбали про надання їм легального статусу, внаслідок чого Спеціальний статус т. зв. зтяжного (найманого) війська та його чисельність були зафіксовані у Гадяцькому трактаті (1659), що в черговий раз засвідчило про перехід найманців у самостійний військово-політичний інститут. Якщо на початку свого існування ці підрозділи формувалися за рахунок іноземців³, то згодом вони набиралися, голов-

3. Ю. Хмельницький та І. Виговський користувалися послугами сербських і молдавських частин, а П. Дорошенко – турецьких «сейменів».

ним чином, з місцевого населення. Позбавлені будь-яких ознак становості й певних соціальних інтересів «сердюцькі» полки П. Дорошенка і І. Брюховецького, «охотницькі» підрозділи Д. Многогрішного, І. Самойловича й І. Мазепи мали забезпечувати гетьманам зміцнення їх позицій в умовах мінливих настроїв серед козацтва [11, 81]. Поворотним моментом у розвитку найманства на Лівобережжі можна вважати 1669 р., коли гетьман Д. Многогрішний, скориставшись ухвалою Глухівської ради, об'єднав наймані (охотні) полки в окреме від козацького постійно існуюче військо [7; 9-10].

Якісно новий підхід до національного військового будівництва співпав з утворенням в Європі абсолютистських держав, котрі прагнули надати розрізним формуванням характеру постійних найманих армій. Однак на відміну від Західної Європи, де появи регулярних армій передувала довготривала вольниця найманства⁴, в Україні перехід до постійного і повністю контрольованого державою війська відбувся швидше.

Одночасно з цим суттєвих змін зазнавали технічні та організаційні засоби ведення війни, а саме – запроваджувалися уніфіковані зразки ручної вогнепальної зброї, вводилися стандартні однострої й амуніція, на регулярну основу ставилися бойова підготовка й навчання військ. А відокремлення військової служби від господарської діяльності покликала до життя нову систему забезпечення збройних сил [6, 4]. Всі ці зміни були початковою стадією становлення європейських армій регулярного типу.

Протягом 70-90-х рр. XVII – першого десятиліття XVIII ст. українські охочепіхотні й охочекіннотні полки беруть участь у війнах з Османською імперією та відбитті татарських нападів. Використовувались вони й у Північній війні європейських держав 1700-1721 рр. на далеких фронтах Лівонії, Литви, Польщі та Саксонії. Характерною рисою бойового застосування найманих частин стало їх використання для прикриття й захисту кордонів [4, 73], а також здійснення глибоких рейдів на території противника. Організаційна еволюція та кількісне збільшення найманого війська свідчать про те, що збройні сили Гетьманщини функціонували в контексті розвитку воєнного мистецтва Європи, де у цей час домінували наймані армії.

Наприкінці XVII ст. найманці в Україні перетворюються на постійне військо. В гетьманських універсалах наймані полки згадуються як частина окремого цілісного вояцького організму – охотницького війська, а у військовій лексиці чітко закріплюються слова «сердюк» для позначення вояків найманих піхотних частин, а також

4. Ряд дослідників відмічають, що на початку XVII ст. політична мета війн західноєвропейських країн визначалася певною «обмеженістю» й глибокою суперечливістю. Війни цього періоду велись в основному в інтересах пануючих класів з метою їх збагачення [8].

попередньо існуючі назви «компанійці» (кінні найманці), «охотники» [7, 10].

Кількість охотницьких полків у цей час не була сталою. Вона змінювалася і коливалася від одного на початку 70-х рр. XVII ст. до семи в 1700 р. За чисельністю охотницькі полки були менші за реєстрові. Кількість особового складу у них коливалася від 400 до 700, поділялися вони на сотні, чисельність яких також коливалася від 3 до 8 сотень. У 1700 р. під Новгородом були охотницькі полки Г. Новицького, Г. Пашковського, Ф. Стефановича, О. Чечела та Л. Шульги по 1000 вояків кожен. Принцип комплектування компанійських і сердюцьких полків був суто добровільний. Замість убитих, хворих, старих набирали добровольців охотників із місцевих міщан, селян, вихідців з Правобережжя чи чужинців. Для підтримки боєздатності охотники використовували допоміжні служби реєстрового війська, бо своїх не мали [4, 74].

Після поразки союзницької шведсько-української армії у Полтавській битві 1709 р. та укладення так званих Решетилівських статей гетьманом І. Скоропадським з російським царем Петром I українське козацьке військо було включено до військово-оборонної системи Російської імперії. Хоча, незважаючи на це, воно протягом усієї половини XVIII ст. продовжувало зберігати певну самодостатність у внутрішній організації, системі забезпечення та командуванні. Комплектування та мобілізація війська в цей час, залишившись незмінними з часів Хмельниччини, проводились на основі територіального принципу. Однак набір козацьких полків проходив значно повільніше через велику кількість інстанцій, через які передавалися накази (ордери) російського уряду. Так підготовка 25-тисячного війська Гетьманщини до російсько-турецької війни 1735-1739 рр. тривала понад три місяці. Вимагалось, щоб запланована кількість виборних козаків, «до служби придатних», була укомплектована «в ружю, пороху, пулях, свинцю, провіантом і двома кіньми». Для організації контролю за здійсненням набору полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників, які перед відправкою мали оглянути підрозділи і перевірити їх бойову готовність. І лише після цього козацькі війська відправлялися на фронт.

Козацькі полки, як складова нерегулярна (ірегулярна) частина російської армії, підлягали загальноімперській Військовій колегії. Після відновлення у 1750 р. інституту гетьманства, гетьман К. Розумовський, хоч і формально, але вважався командуючим українською армією. З 1764 р. вони підпорядковувалися президенту Малоросійської колегії П. Румянцеву. Серед ірегулярних частин російської армії, загальна кількість яких становила 121101 чол., українське козацьке військо було найчисельнішим – воно нараховувало 55214 чол. (з них – 38701 кінних і 16540 піхоти).

Виконуючи безпосередні військові обов'язки (українські полки взяли активну участь у двох російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр.) і пов'язані з ними різні допоміжні роботи, козаків використовували також і для внутрішньо-поліцейської служби. Окреме козацьке військо у XVIII ст. утворювали п'ять слобідських полків – Харківський, Сумський, Остроградський, Охтирський та Ізюмський. Хоча кожний з них й очолював український полковник, однак безпосереднє командування над ними здійснював російський бригадний командир, який підлягав командуючому створеної 1706 р. Української дивізії російської армії. Протягом 1729-1732 рр. відбулося реформування слобідських полків, у результаті чого при кожному полку утворювалися регулярні роти по 160 чол., які формували Слобідський драгунський полк. Через деякий час для слобідських козаків був встановлений зразок єдиного військового мундира. Протягом 1762-1765 рр. створена за царським указом урядова комісія на чолі з гвардії секунд-майором Є. Щербініним провела нові реформи у слобідських полках з метою підготовки передумов для політичного поглинення автономії. Наслідком перетворень 1762-1765 рр. стала інкорпорація Слобідської України до складу Російської імперії у 1765 р. [12, 18]. Також потрібно відмітити, що в цей час у Росії відбувався процес розвитку структури й організації її збройних сил, яка базувалась на певному співвідношенні піхоти, важкої і легкої кавалерії. Виявилось, що до необхідної пропорції Росії не вистачало 5 гусарських полків, тому оптимальним рішенням стало переформування слобідських козацьких полків на гусарські полки російської армії [3, 9; 5, 81]. Новий статус колишніх козацьких полків обумовив корінні зміни в їх організаційній структурі, системі комплектування, забезпечення, бойової підготовки та навчання і відповідно у способах бойового застосування військ [3, 9]. В подальшому, у 1783 р., замість гусарських полків було сформовано 10 полків легкої кінноти по шість ескадронів кожен. У процесі інкорпорації слобідське козацтво було позбавлено власної військової організації, судової рівності зі старшиною, відмінності при оподаткуванні від поспільства і переведено в своїй більшості до непривілейованих верств суспільства – військових обивателів.

У середині 80-х рр. XVIII ст. у карабінерні підрозділи було реорганізовано й дев'ять козацьких полків Лівобережної України. Утворення карабінерних полків, що базувалися за місцем проживання, стало перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розподілено між кірасирськими, кінно-егерськими, гусарськими і драгунськими частинами. Окремий корпус малоросійських стрільців, сформований з колишніх піших козаків, існував з 1790 по 1796 рр. А перший рекрутський набір до російської армії був

проведений в Україні у грудні 1797 р.

Поступовевключення всіх інститутів Гетьманської України до державних структур Російської імперії спричинило зміни у її військовій культурі. Одночасно відбулася стратифікація військових чинів та введення (на зразок російських) спеціальних рангів. «Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах» за 1756 р. подає 55 чинів війська Гетьманщини, поділяючи їх на 12 рангів. Зокрема до військового уряду у цей час належали такі чини: генеральний обозний (1-й ранг), генеральні осавул, хорунжий і бунчужний (3-й ранг), полковник (4), бунчуковий товариш (5), полкові осавул і хорунжий (7), сотник (8), значковий товариш (9), сотенні осавул і хорунжий (10), курінний отаман (11), виборний козак (12) [10]. У зв'язку з ліквідацією, згідно царського указу 1783 р., збройних сил України, козацько-старшинські чини зрівнювали з російськими військами табельними чинами та в залежності від попередньої посади отримували той чи інший офіцерський чин армії Російської імперії. Так, планомірно реорганізовуючи Гетьманщину, російський уряд повністю скасував її автономію та побудовані на національній основі збройні сили України. Логічним завершенням нищення Української козацько-гетьманської держави став царський указ 1781 р., за яким Гетьманщина була ліквідована як адміністративна одиниця імперії.

Таким чином, з вищевикладеного можна зробити висновок, що розвиток козацького війська – основного гаранта існування Української державності в часи Гетьманщини – відбувався в процесі гострого протистояння як внутрішніх, так і зовнішніх політичних сил. Геополітичне положення України, її природні ресурси привертали до неї погляди потужних гравців на політичній арені тогочасної Європи, зокрема Росії, Польщі та Туреччини, тим самим посилюючи протистояння внутрішньої еліти, яка в цей період намагалась утвердитись при владі і тому шукала різноманітні шляхи зміцнення свої позиції у внутрішньополітичній боротьбі як за рахунок сильних зовнішніх союзників, так і за допомогою власної військової сили, підрозділів найманців. В свою чергу відсутність єдності в поглядах на подальший устрій та державотворчий розвиток України призвела до її внутрішнього розколу і відповідно збройного протистояння, базованого на територіальному принципі. І як результат – громадянська війна та втрата Україною не лише своїх територій, а й державності в цілому.

Посилання

1. Гузенко Ю., Войтенко А. Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст. // Науковий журнал. Краєзнавство / НАН України. Інститут історії України. – К.: «Телесик», 2008. – Ч. 1-4. – С. 183-189.

2. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003 – Т. 2: Г–Д. – 2004. – 528 с.

3. Желтобородов О.М. Військова організація та бойове застосування Слобідських українських полків (1652-1918 р.). – Автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / О.М. Желтобородов. Національна академія оборони України. – К., 2004. – 20 с.

4. Малько О.В. Плани реформування козацького війська Гетьманщини на зламі XVII-XVIII ст.: причини та наслідки // Управління розвитком. Збірник наукових праць. №14 (90). – 2010. – С 73-75.

5. Мицик Ю.А., Плохий С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків / Худож.-оформлювач К.Д. Ткаченко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.

6. Сокирко О.Г. Українські найманці (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1672 рр.) / О.Г. Сокирко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 44 с.

7. Сокирко О.Г. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Г. Сокирко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 19 с.

8. Фірсов О.В. Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська в першій половині XVII ст. / [Електронний ресурс] Наукові вісті Давіського університету. № 1. 2010. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Nvdu/2010_1/10fovpps.htm.

9. Фірсов О.В. Структуризація українського козацького війська в першій чверті XVII ст. / О.В. Фірсов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 96-99.

10. Чухліб Т.В. Культура військового будівництва за козацької доби. [Електронний ресурс] / Чухліб Тарас Васильович. – Режим доступу: <http://kozakbiblio.web-box.ru/audit.html/kozactvo-v-minulomu/chuhlb-taras-vasilovich-kultura-vjskovogo/>.

11. Щербак В.О. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726. – К., 2006. – 279 с. // Наукові записки НаУКМА. – Т. 65: Історичні науки. – К.: КМ Академія. – 2007. – С. 80-82.

12. Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: – Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Б. Яценко; – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 23 с.

Даценко А.Н. Развитие казацкого войска во времена Гетманщины (вторая половина XVII – XVIII вв.)

Данная статья освещает исторические предпосылки и особенности развития казацкого войска во времена существования казацко-гетманского государства XVII–XVIII вв. – Гетманщины на территории современной Украины.

Ключевые слова: казацкое войско, охотницкое войско, казацко-гетманское государство, Гетманщина, Слободская Украина.

Datsenko O.M. The development of cossack army in the days of Hetmanate (the second half of XVII–XVIII centuries)

The article tells us about historical preconditions and features of development of Cossack army during the time of the Cossack Hetmanate in XVII-XVIII centuries, on the territory of modern Ukraine.

Key words: Cossack army, mercenary army, Cossack Hetmanate, Hetmanate, Slobidska Ukraine.

18.03.2013 р.